

הקיבוץ הדתי: מציאות ומשל

הנרי ניר

יוסי כץ, תורה ועבודה בבניין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו, 304 עמודים.

כץ, גאוגרף על פי סיווגו האקדמי הרשמי, מעמיד במרכז המחקר עניין שהיה אחד המאפיינים המיוחדים של הקיבוץ הדתי כתנועה התיישבותית מראשית דרכו: השאיפה להתיישבות גושית של מספר קבוצות סמוכות זו לזו. אבל תוך כדי טיפול בשאלה מרכזית זו, שהעסיקה את מנהיגי התנועה במידה שאין דומה לה בתנועות הקיבוציות האחרות, הוא מתאר בפרוטרוט את תהליך ההתיישבות של כל הקבוצות של התנועה כמעט³ – החל מגיבושן כפלוגות עבודה והמשא ומתן עם המוסדות השונים, דרך העלייה על הקרקע ושנות ההתיישבות הראשונות ועד סוף התקופה הנדונה. מחקר האמור להתרכז בשאלה אחת הופך תוך כדי כך להיסטוריה מקיפה של תנועה שלמה.

ראשית צמיחתו של הקיבוץ הדתי חפפה את 'תקופת הסער' של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. קצב גידולו היה מהיר, אך הוא נשאר קטן ביחס לתנועות ההתיישבותיות האחרות: עם קום המדינה היו לקיבוץ הדתי עשרה יישובים – שלושה גושים (עמק בית-שאן, גוש-עציון וצפון הנגב), ויישוב בודד אחד, הוא קבוצת יבנה – מתוך יותר ממאה וארבעים יישובים בתנועה הקיבוצית כולה.

כדי להגיע להישגים אלה נאלץ הקיבוץ הדתי להיאבק על הקצאת קרקעות ומשאבים אחרים להתיישבות. המאבק לא היה קל, הן בגלל חולשתה המספרית של התנועה והן מפני שהיא ינקה את כוחה הפוליטי ממפלגת 'הפועל המזרחי'. מפלגה זו היתה קטנה ובעלת השפעה מוגבלת בתנועה הציונית, ודאגה לאינטרסים

ספרו היסודי, המפורט והמדויק של יוסי כץ עוסק בנושא מוזנח באופן יחסי בחקר תולדות ההתיישבות הציונית בכלל ותולדות התנועה הקיבוצית בפרט. הספר העיוני המקיף העיקרי על הקיבוץ הדתי עד כה היה חיבורו הסוציולוגי-ההיסטורי של אריה פישמן, 'בין דת לאידיאולוגיה'.¹ מחקריו של פישמן מתארים את ההתפתחות של ההווה התברתית והדתית של התנועה, על מאבקה ליצור אורח חיים שישלב קיום תר"ג מצוות עם פיתוח משק חקלאי מודרני, ויאפשר קיום חברה יהודית דתית עצמאית. מאחר שמגמתו לתת הסבר תאורטי להצלחתו של תהליך זה, הוא מתרכז בעיקר בגורמים פנימיים, דתיים ורעיוניים בחברה הקיבוצית הדתית, ולא דווקא במאמציה, בהישגיה ובכישלונותיה בתחום ההתיישבותי גרידא. גם מחקרים האמורים להציג תמונה מקיפה של ההתיישבות היהודית או של התנועה הקיבוצית² לא העניקו לתנועה ייחודית זו את המקום שהיא ראויה לו. ספרו של כץ ממלא את החסר לגבי התקופה מראשית הקיבוץ הדתי, באמצע שנות השלושים, ועד תחילת מלחמת העצמאות.

- 1 א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים 1990.
- 2 ראה למשל: ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, תל-אביב 1981; H. Near, *The Kibbutz Movement: A History*, I-II, Oxford 1992-1997

3 'כמעט' כיוון שהספר אינו עוסק בגוש-עציון, פרט לכמה אזכורים שטחיים למדי. כדי לראות את התמונה בשלמותה עיין בספרו הקודם של כץ, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון, 1940-1947, רמת-גן 1992. חבל שחיבור זה לא נכלל בספר שלפנינו, לנוחיות הקורא.

שתנועות הנוער שלה היו קטנות, והגיעו לשלב החלוצי מאוחר הרבה יותר מהתנועות האחרות. כן אינו עוסק בהיבט זה של המערכת התנועתית, והוא ראוי שיוקדש לו מחקר מיוחד.

ובכל זאת אין ספק כי במקרים רבים היו נחוצים מאמצים מיוחדים כדי לממש ולקדם את תכניות ההתיישבות של התנועה, ובייחוד את עקרון ההתיישבות הגושית. דוגמה אחת מני רבות היא המאבק על הקמת קיבוץ שני בקרבת טירת צבי, נקודת ההתיישבות הראשונה של הקיבוץ הדתי, אשר מנהיגיו הכריזו מלכתחילה שהם רואים אותה כנקודה מרכזית בגוש של קיבוצי התנועה. המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, תחת לחץ כבד מהמרכז החקלאי של ההסתדרות, סירבה לאשר הקמת קיבוץ דתי נוסף בסביבת טירת צבי. אנשי הקיבוץ הדתי לא היו מוכנים לוותר, כי

טירת צבי [היא] נקודה בודדת הן בהשקפתה וצביונה באופן כללי והן בחיי יום של חבריה בתוך סביבה מיושבת של ציבור שאין כל אפשרות אובייקטיבית של שיתוף פעולה אתו בשטח החינוכי, הדתי והתרבותי, וההתיישבות שלנו באזור בית שאן צריכה לייצר הכל בכוחות עצמיים בשטח זה... ובלי זה אין כל יכולת של התפתחות והצלחה גם בשטח המשקי והיישובי.⁵

נימוקים אלה לא שכנעו את מקבלי ההחלטות במחלקה להתיישבות. רק בהתערבות הרב י"ל פישמן (מימון), חבר הנהלת הסוכנות, אשר איים להטיל וטו על תקצוב העלייה על הקרקע של מעוז (מעוז-חיים), נפלה החלטה חיובית לגבי הנקודה השנייה – היא שדה-אליהו.⁶ עם העלייה על הקרקע החל מאבק מסוג אחר –

5 מכתב מהמרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' אל המחלקה להתיישבות של הסוכנות ואל הקרן הקיימת לישראל, 1 באפריל 1938, מובא שם בעמ' 78.

6 שם, עמ' 79-80.

של המושבים הדתיים – אינטרסים שהתנגשו לא פעם באלה של הקיבוצים. המחבר מתאר מאבקים אלה מהתהוות הקבוצה הראשונה והחלטת מוסדות הקיבוץ הדתי שהיא בשלה להתיישבות, דרך אישור המרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' ועד למיקוח עם המרכז החקלאי של ההסתדרות והאישור על ידי מוסדות הסוכנות היהודית. תוך כדי תיאור מפורט של התהליך בכל מקרה ומקרה, מתגלה שילוב של שיקולים ענייניים-ציוניים ופוליטיים מפלגתיים, של שיקולי דעת אישיים ומוסדיים ושל לחצים מצד גופים ואישים שונים. הרושם הכללי הוא שבמאבקים אלה היתה ידו של המרכז החקלאי של ההסתדרות על העליונה, ואין ספק כי אנשי הקיבוץ הדתי הרגישו את עצמם מקופחים לעומת הזרמים הקיבוציים הגדולים.

המחבר אינו מעמיק חקר בשאלה אם תחושה זו היתה מוצדקת. אך ראוי לציין כי לתנועות הקיבוציות הגדולות, על חברי תנועות הנוער ההמוניות שלהן, היו מצוקות אמתיות שהניעו את השימוש בעצמתן הפוליטית. ומאידך במקרים מסוימים היו לקיבוץ הדתי יתרונות מובהקים מקבילים לאלה שהתנועות האחרות נהנו מהם.⁴ בסיכומו של הדבר העובדה שמספר יישובי התנועה גדל פי עשרה בתקופה הנדונה, לעומת גידול של פי חמישה בתנועה הקיבוצית כולה, רומזת לכך שהקיבוצים הדתיים קיבלו נתח הוגן של המשאבים המוגבלים שעמדו לרשות התנועה הציונית. היקפה המצומצם של התנועה ושל יישוביה נבע יותר מכול מכך

4 לדוגמה: בדיון על העלייה לנקודה שנייה בעמק בית-שאן נטען כי אחת הסיבות להתנגדות המוסדות לדרישות הקיבוץ הדתי היתה תרומה מיוחדת מדרום אפריקה לשם עלייה לתל-עמל. אך תרומות מיוחדות למוסדות דת ביבנה ובגוש-עציון סייעו לא פחות להחלטה על התיישבות הקיבוץ הדתי במקומות אלה. ראה בספרו של כץ, עמ' 53, 124-131.

קבוצת רוֹדֶגְס ליד פתח-תקווה (1935)

החיצוני. אבל הוא גם היה שונה: ראשית כולו, כפי שמציין כץ (אמנם בלי ניתוח מעמיק), בדתיותו: למרות המציאות הקשה שמירת מצוות היתה תנאי בל יעבור באורח חייהם של חלוצים צעירים אלה, אף כי לעתים הם שילמו מחיר כלכלי בשל כך. שנית, הם נבדלו מהתנועות האחרות בכמיהה להתיישב בגושים המיושבינו על ידי חלוצים דתיים.

שאלת הגושיות העסיקה את מנהיגי הקיבוץ מהרגע שהתנועה צברה די כוח להצדיק את עלייתן על הקרקע של פלוגותיה הראשונות - או ליתר דיוק, פלוגתה הראשונה, היא קבוצת רוֹדֶגְס. היו לכך שתי סיבות עיקריות: הפחד שמא קבוצות התנועה תיבלענה בתוך סביבה עוינת, ולא תוכלנה לקיים אורח חיים דתי, והשאיפה להשפיע על הסביבה וליצור אזורים שלמים של שומרי מצוות - אם לא של קבוצות הקיבוץ הדתי, של קבוצות ומושבים דתיים גם יחד.

מבחינה גאוגרפית והתיישבותית מגמה זו הושגה במידה רבה, כפי שמעידה מפת היישובים של התנועה. אבל אף כי מושג הגושיות מעולם לא

נגד דלות הקרקע, האקלים האכזרי, איידיעת התנאים הבסיסיים של האזור, חוסר הניסיון של המתיישבים וכיוצא באלה. כץ אינו מדלג על פרק זה ועוקב אחרי ההתפתחות של כל משק מייסודו ועד ראשית מלחמת העצמאות. אזורי ההתיישבות העיקריים של הקיבוץ הדתי היו קשים במיוחד: בעמק בית-שאן חסרו מים וקרקע, ותנאי האקלים היו כה שונים מאלה של עמק הירדן ועמק יזרעאל הסמוכים שהיה צורך ללמוד אותם במשך שנים רבות; בגוש-עציון ההררי הועמד החקלאי היהודי בפני בעיות שלא באו על פתרון במשך תקופה ארוכה - ויש מי שאומר, עד היום; וקשיי ההתיישבות בשנות הארבעים בנגב הצפוני - ארץ בלתי נודעת, צחיחה ומנותקת מהיישוב במידה רבה - ידועים היטב. המשק היחיד שנהנה מתנאי התפתחות סבירים פחות או יותר היה קבוצת יבנה, אך חוסר קרקע סיכל את המגמה לכנות גוש של קיבוצים דתיים בסביבה.

מהרבה בחינות הקיבוץ הדתי לא היה אלא תנועה אחת מתוך תנועות אחדות בעלות תכונות דומות הנתונות להשפעות זהות מהעולם

רחוקים מהתפיסות השאפתניות של תפקידי הגוש הדתי שרווחו במשך עשור שנים. כאמור מבחינות רבות סיפורו של הקיבוץ הדתי אינו שונה בהרבה מסיפוריהן של התנועות הקיבוציות האחרות. גם עבורן הדרך להתיישבות היתה כרוכה במאבקים בתוך התנועה ועם גורמים שמחוצה לה. חבריהן עמלו קשה כדי להתמודד עם התנאים הפיזיים של הסביבה. גם הם - למרות תקופת ההכשרה והניסיון כפולגת עבודה - צברו ניסיון חיים, ידע מקצועי והיכרות עם האזור בשנות ההתיישבות הראשונות, במקרים רבים במחיר אישי וכספי כבד. ודווקא עקב כך תורם הספר שלפנינו תרומה חשובה לתולדות ההתיישבות הצייונית. היקפו הקטן יחסית של הקיבוץ הדתי אפשר למחבר לצייר תמונה מפורטת של תהליך המאבק על ההתיישבות, של ההתיישבות עצמה ושל תקופת הבראשית של הקיבוצים, בהסתמכות על חומר ארכיוני ועיתונאי ועל תיעוד בעל־פה. כל זה משתלב לתמונה שלמה, מורכבת אך פלסטית ובהירה. בועיר אנפין מוצגת כאן ההיסטוריה של התנועה הקיבוצית כולה.

הוגדר באופן מדויק, מעבר לשיקולים הכלליים והמעשיים המוצגים בקטע המצוטט לעיל, השאיפות של מנהיגי התנועה ושל רוב הוגי הדעות שלה חרגו מסיפוק משותף של צורכי הדת והחינוך ליישובים. הם רצו גם לבנות חברה אזורית, מושתתת על מפעלים כלכליים משותפים, שתקרין על הסביבה. מגמה זו לא הושגה. במינוחו של כץ, התנועה הצליחה להגשים את המגמה ל'גושיות יישובית' טריטוריאלית אבל לא את המרכיב ההתיישבותי-שיתופי. כץ בודק את המקרה המרכזי של כישלון זה, בעמק בית-שאן, ומונה לו שלוש סיבות: 'האינדיווידואליזם הקבוצתי', דהיינו רצונו של כל קיבוץ לפתח את משקו באופן עצמאי; סכסוכים בין הקבוצות באשר לאותם מפעלים משותפים שעלה בידן להקים; ומעל הכול, השתלבותן במפעלים הכלכליים המשותפים של האזור, יחד עם קיבוצים ומושבים לא דתיים. עקב כך הן התפארו בהשפעתן על הסביבה הלא דתית: חבריהן השתתפו בהנהלת המפעלים המשותפים, והצליחו לאסור או להגביל עבודות שבת במפעלים האזוריים. אבל הישגים אלה היו

